

Szófejtések. Nyolc magyar szó lehetséges uráli kapcsolatai

Antal M. Gergely

Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

Eight Hungarian words – most of them previously classified as of unknown or uncertain etymology – are presented with their possible cognates in three categories: material names, zoonyms and words related to beliefs & abstract concepts. These words can have Uralic or Finno-Ugric roots with a varying level of certainty. *Kén* ‘sulphur’ could be regarded as originating from FU **kipe-ńs* ‘spark’ with Finnic, Saamic and Komi-Zyrian cognates where the original meaning reflects the combustible property of sulphur. The word *réz* ‘copper’ might be related to Udmurt and Mari words meaning ‘nice, pretty’ or ‘good’ etc. from FU **rećs* ‘pretty, good’ instead of the debatable Northeast Caucasian origin. Semantic change in Hungarian may be due to a clipping of the presumed compound *réz vas* ‘pretty, glittering or ornamental iron’. The final *-z* (FU **-ć-* > Hungarian *-z-*) represents a somewhat uncertain phenomenon, with some rare examples in other cases. *Evet* ‘squirrel’, a now rarely used word has two rival etymologies (one Uralic and one Ugric). With additional Saamic, Mari and Komi-Zyrian cognates, its Uralic origin seems more reasonable. Thus, *evet* originates from U **sǎp̃s* ‘(omnivorous) pest or rodent mammal’ – the potential cognates can be well explained phonetically and have different meanings, but related to ‘pest’ or ‘rodent’ (North Saami ‘mouse’; Mari ‘sable’, Komi-Zyrian ‘wolverine’, Mansi ‘mouse’ or ‘mole’, Selkup ‘squirrel’). The zoonym *hiúz* ‘lynx’ seems to be related to Permian and Samoyedic words, the former meaning ‘squirrel’ or ‘cat’, the latter meaning ‘dog’ or ‘puppy’ etc. – all of them having remarkable coat. One of the obstacles in this etymology is the issue of the word-final *-z* in *hiúz* which could be from a nominal suffix (Ugric **-t̃s*). The common reconstructed word could have been U **k̃θ̃ɣ̃s* ‘animal that is furry or has a remarkable coat’. This etymology redefines the Selkup word as having a different etymology, not originating from PS **w̃en* ‘dog’. Hungarian *eb* ‘dog’ is of clearly Ugric origin, but a very questionable connection can be made with Finnish *impi* ‘virgin, maiden’ and Udmurt *эбек* ‘frog’. While the phonetic correspondences are more acceptable, the semantic connection could only be explained from a common ‘dirty, impure’ meaning for the newly reconstructed word ?FU **imp̃s*. In the case of *imád* ‘worship; adore’, Iranian origin is not supported, but we can try to find its Finno-Ugric roots by returning to its previously suggested Komi parallels and comparing them to cognates under the reconstructed word FW **wajm̃s* ‘heart’. Through the potential sound changes and changes in meaning, we

can propose FU **wojms* ~ **wajms* ‘soul, spirit; heart; do magic, be in trance’ as the common ancestor. Another word *vajákol-* ‘do magic; heal’ is from *vaj* ~ *vah* ‘oh (involuntary burst of sound)’. We argue that *vaj* could be connected to U **wajne* ‘soul; breath’ as it could be an invocation of a kind of spirit (or simply associated with ‘breath’). The original spiritual meaning might have been preserved in the meanings ‘do magic’ etc. Finally, *remény* ‘hope’ or its older form *reménység* and the verb *remél-* ‘hope’ are very likely to originate from a FU **rem3* (**rēm3*) ‘joy, hope; sunrise’, a reinforcement of a Finno-Permic root with additional Finnic cognates.

Keywords: etymology, words of unknown origin, Hungarian, Uralic, Finno-Ugric, Finno-Permic, Proto-Permic, Ugric

Kulcsszavak: etimológia, ismeretlen eredetű szavak, magyar, uráli, finn-ugor, finn-permi, öspermi, ugor

1. Bevezetés

A Nyelvtudományi Közlemények előző számában Rédei Károly tiszteletére elevenítettük föl a szófejtések hagyományát. Az előző tanulmány folytatásaként ebben az írásban három fogalmi csoport hét magyar szavát mutatjuk be, amelyek akár uráli vagy finnugor alapnyelvi örökségből származók is lehetnek. Többségüket a szakirodalom ez idáig bizonytalan vagy ismeretlen eredetűnek tartotta. Egyes szavak esetében a meglévő etimológiát igyekszünk további uráli nyelvi adatok bevonásával kiegészíteni, módosítani.

2. Anyagnevek

2.1. Kén

A magyar *kén* szó olyan nemfém kémiai elemet jelöl, amelynek olvadáspontja alacsony (kb. 120 °C). Éghető, jellegzetesen sárga színű anyag, mely kékes lánggal válik cseppfolyóssá, és már az ókorban is ismerték. A szó ismeretlen eredetű, régebbi írott alakjai: *kēnēšot*, *kinkūuel*, *keen kŷw*, *kōnykōues*, *Kēnkōbanya*, melyek közül az *ē-é*-vel olvasandók tekinthetők eredetibbnek (TESz. 2: 439; EWUng. 727; ÚESz.); annyi bizonyos, hogy nem a *kín* szóból különült el szóhasadással (TESz. 2: 439).

A bizonytalan FP **kipe-ńz* ‘Funke’ (vagyis ‘szikra’; UEW № 1315) szó véleményünk szerint számításba jöhet *kén* szavunk eredetét illetően. A rekonstruktumhoz finnségi, számi és komi adatok tartoznak:

?FP *kipe-ńz 'Funke'

> ? finn *kipinä, kiven, kive, kipene, kipenä, kipine, kipuna* 'Funke; Bißchen', *kyven, kypene, kypenä* 'kipuna; Funke'

> ? észl *kibe, kibin, kipen* 'Funke', *kübe, küben* 'Loderasche, Stäubchen, Körnchen'

> ? számi L *kapās* 'Flock-, Loderasche', N *gāppā*' 1. thin cream in sweet milk, 2. fine dust etc. which forms a deposit on something; white ash in tent or kitchen'

> ? komi-zürjén Lu, Ud, I *kijn*, V *kiń*, Lu *bi-kijn*, V *bi-kiń*, S *bi-keń* 'Feuerfunke'

Az UEW szerkesztői szerint problematikus a finnségi és a komi-zürjén többli magánhangzók megfeleltetése, illetve csak akkor fogadható el az öszszetartozás, ha a komi-zürjén szavakban a *-ńz képző, és nem a tő része. Egyes finnségi adatokból és a számi szavakból hiányzik ez a képző. Az SSA *kipinä* szócikke tartalmazza még a következő, 'kipinä; szikra' jelentésű finnségi adatokat: izzór *kippuuna*; karél *kipuna, kipeneh*, lúd *kübe'n*; vepsze *kibin, pigiin*;¹ vót *kipuna, tšüve, tšüpeüt*; azonban a számi és komi megfeleltetést csupán a hivatkozott irodalomban említi kérdőjelesen (adatok nélkül, SSA 1: 741–742). A közfinn alapalak **kipeneh*.² A komi etimológiai szótár csak a finn adatot kapcsolja a komi szavakhoz (КЭСКЯ 124), az EESR viszont csak a számi *gahpa* adatot veszi föl rokon nyelvi megfelelőként (EESR).³ Az őspirmi korra Csúcs bizonytalan **kijn* alakot rekonstruál (2005: 343).

Az uráli nyelvi adatokban meglévő szőeleji *k-* és a *kén* szó *k-* kezdete a palatális magánhangzó miatt szabályosan megfeleltethető egymásnak. Mivel a magyarban az alapnyelvi korból örökölt **-p-* hang eltűnik – akárcsak a komi-zürjénben, ám megmarad a finnségi és a számi nyelvekben –, emiatt a szomszédos két vokális előbb diftongust alkothatott, majd egyetlen hosszú *é ~ í* hanggá olvadhatott össze (**kipe-* > **ki(w)e-* > **kie-* > *ké-* ~ *kí-*; a **-p-* és a **-w-* hang eltűnéséhez vő. Bereczki 2003: 69–70, 76; a magánhangzók nyúlásához vő. Rédei 1996), mint pl. *íz ~ éz* < U **ip3-s3* 'Geschmack; Geruch' (UEW № 151); *ró-ka* < FU **repā* 'Fuchs' (UEW № 859); *húz* < Ug **kup3-t3-* 'ziehen, reißen' (UEW № 1782). A szóvégi *-n* és annak történetileg adatolt *-ny* változata egyaránt

¹ Ezt a vepsze adatot nehezen tudjuk értelmezni, lehetséges, hogy hapaxszal van dolgunk?

² <https://sanat.csc.fi/wiki/Etymologiadata:imsm:kipeneh> [letöltés: 2023. október 24.]

³ <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=kibe> [letöltés: 2023. június 29.]

visszavezethető egy finnugor **-ńz* képzőre, de az egyeztetés ebben az esetben is csak akkor fogadható el (mint a komi esetében), ha ez a szóelem valóban nem a tő része.

A 'kén' és a 'szikra' között csak távoli összefüggés mutatható ki. A 'szikra' jelentésből metonimikus érintkezéssel alakulhatott ki, a kén egy bizonyos tulajdonsága (izzás az égése során) válhatott alapjául magának az anyagnak a megnevezésére. Elképzelhető, hogy a valamikori 'szikra' jelentésből pontosan az *-n* ~ *-ny* képző által jöhetett létre a 'kén' jelentés.

Ha feltételezhető, hogy az *-n* elem nem a szótó része, hanem képző, akkor *kén* szavunkat valószínűleg finnugor eredetűnek tekinthetjük (FU **kipe-ńz* 'Funke; szikra') finnségi, számi és komi-zürjén megfelelőivel együtt.

FU **kipe-ńz* 'Funke; szikra'

> > ősfinn **kipeneh* 'szikra'

> finn *kipinä, kiven, kive, kipene, kipenä, kipine, kipuna* 'Funke; Bißchen' ~ *kyven, kypene, kypenä* 'kipuna; Funke'

> karél *kipuna, kipeneh*

> lúd *kübe'n* 'kipinä; szikra'

> izsór *kippuuna* 'kipinä; szikra'

> vepsze *kibin* 'kipinä; szikra'

> vót *kipuna, tšüve* 'kipinä; szikra' ~ *tšüpeüt* 'szikrácska'

> észl *kibe, kibin, kipen* 'Funke' ~ *kübe, küben* 'Loderasche, Stäubchen, Körnchen'

> > számi L *kapās* 'Flock-, Loderasche' ~ N *gāppā* ~ *gahpa* '1. thin cream in sweet milk, 2. fine dust etc. which forms a deposit on something; white ash in tent or kitchen'

> > ? őspermi **kijń* ' ? Feuerfunke'

> komi-zürjén Lu, Ud, I *kijń, V kiń, Lu bi-kijń, V bi-kiń, S bi-keń* 'Feuerfunke'

> > magyar *kén, kín-, kőny-* stb. 'sulphur (S)'

2.2. Réz⁴

Fémneveink közül a bizonytalan eredetűek közé tartozik a sárga és vörös fajtájú *réz*. A mai napig a leginkább elfogadott etimológia a kaukázusi származtatást tartja valószínűnek (vö. TESz. 3: 405; EWUng. 1263; ÚESz.).

⁴ A *réz* szó lehetséges finnugor etimológiáját eredetileg mesterszakos diplomamunkában írtam meg, ez annak az alfejezetnek a javított, kiegészített változata (vö. Antal 2017: 33–35).

A *réz* eredete kapcsán Munkácsi a pehlevi (középperzsa) *rôd* szóval való rokonítás mellett érvelt (Munkácsi 1897: 131). A legkorábbi egyeztetések között található még a török *jez* (*žež, žez, d'ez*) 'Messing', melyet a későbbiekben Munkácsi elvet (a szóeleji *r*-hang egyeztetési problematikája miatt is; a *jez* pedig szintén török jövevényszóként megvan a kaukázusi avarban), és helyette az avar *rez* szót javasolja. A kapcsolódást azzal támasztja alá, hogy más finnugor nyelveknél (mari, permi nyelvek, manysi)⁵ szintén találunk északkelet-kaukázusi jövevényszót (ti. ugyancsak a rézre; Munkácsi 1900: 99–100). Továbbá a WOT. a *réz* szót újabban alán jövevényszóként sorolja be, amely az avarból került az alánba, az avarba pedig végző soron az indoirániból (WOT. 1335).⁶

A kaukázusi nyelvekkel való érintkezés, ahogy a TESz. és az EWUng. is megemlíti, még nincs elég alaposan megvizsgálva. Természetesen nem zárhatjuk ki, de kevésbé tűnik valószínűnek, hogy egy ilyen, az őskorban gyakorta használt fémnek földrajzilag ennyire messziről kerüljön be a megjelölése a magyar nyelvbe, hiszen már a csiszolt kőkorszakban ismerhették magát a vörös típusú anyagot (vö. Moór 1952: 75). Szeremley Császár szerint csupán szinonimára cserélődött e szó, vagyis „eredeti neve a vas szóban maradt meg” (Szeremley Császár 1908: 155). Moór továbbá mellett érvel, hogy a sárgaréz új elnevezésére került be egy harmadik, ismeretlen nyelv közvetítésével délről a magyarba a *réz* szó (és ugyanez a nép ismertette volna meg e szót az avarokkal is, Moór 1952: 92–93). A vastól

⁵ Ezek később megállapított közös rekonstrukciója a finn-permi **ürъизъ* 'rész' (UEW № 1232); az UEW szerint a manysi adat komi jövevény.

⁶ Egyik lektorom hívta föl a figyelmet arra a felvetésre, hogy az ósíráni **rauda* szó került át az ugorba vagy a korai magyarba (amely alatt bizonyára korai ősmagyart értett) **răwtă* alakban, amelyből a *réz* : *reze*- létrejött (vö. Kümmel 2020: 253). Az átvételnek véleményünk szerint elméleti és hangtani (és kronológiai) nehézségei vannak. Egyrészt más ugor nyelvi példa híján ugor kori átvételt feltételezni problematikus, nehezen alátámasztható. A korai ősmagyar érintkezés még védhető álláspont lenne, azonban semmi sem indokolja, hogy egy veláris magánhangzóból álló **rauda* alakot miért palatális **ă* hanggal adaptált volna az ősmagyar, hiszen akkor logikusan az **a* magánhangzónak meg kellett volna maradnia. E. Abaffy szerint a zöngés *b, d, g* stb. hangok az ősmagyar kor elején már megjelentek, de mindenképp a „vándorlás” kezdete előtt, mivel ótörök jövevényszavakban is megőrződtek e hangok (E. Abaffy 2003: 116–117; vö. Rédei 1964: 255–256). Ugyanakkor a legújabb régészeti kutatások fényében az is kérdéses, hogy az ősmagyarul beszélő populáció mikor is indult el az Urál térségéből a Kárpát-medence felé (vö. Türk 2021). Ezek alapján nem tartjuk elfogadhatónak Kümmel javaslatát.

való elkülönítésre idézzük felvetését: „miután a késői bronzkorban a korábbi ’réz, bronz’ jelentésű *vas* szót az újonnan megismert fém megnevezésére kezdték használni, valami módon meg kellett a beszédben a rezet, bronzot különböztetni a vastól. Ez eleinte valami jelző útján történhetett: talán *veres vas*-nak mondták a rezet és *fekete vas*-nak a vasat. Amikor azonban az időszámításunk kezdete körüli időkben a vas használata a Káma mellékén általánossá vált, az ’Eisen, ferium’ jelentésű *vas* szó mellől a feltételezhető *fekete* jelzőt mind gyakrabban elhagyhatták és a beszélők az újonnan megismert ötvözetnek, a sárgaréznek a nevét vihették át a mind ritkábban használt réznek a megnevezésére” (Moór 1952: 92). Erre a levezetésre a későbbiekben még visszatérünk.

A finnugor származást Fokos vetette föl, majd meg is cáfolta udmurt és komi párhuzamok bevonásával az ide vonatkozó ’zabola’, ’gyeplő’, ’kötőfék’ stb. jelentésű szavak hangtani összeférhetlensége miatt (Fokos 1960: 101–102). Most azonban egy szintén permi példán keresztül vizsgáljuk meg, lehet-e mégis finnugor eredete a *réz*-nek.

Az udmurt *S žeč*, *G žeč* ’gut, schön; glücklich; Glück’, *J žes̄k-*, *K džeč* ’gut, schön’; mari KB *raž*, *əraž* ’Zierlichkeit, Schmuckheit; Netttheit, Symmetrie, tadellose Äußere; Zierde, Verzierung’, *ražlā* ’schön, gut, vortrefflich’ visszavezethető egy finn-permi FP **rečz* (*rečkz*) ’schön, gut’ (UEW № 1520) alapalakra. Az őspermire Csúcs **reč* hangalakot következtet ki jelentés nélkül (2005: 327). Egyéb mari alakváltozatok (irod. *рыж*, hegyi *рөйж* ’румянец на лице’, *рыжле*, hegyi *рөйжлӧ* ’благовидный, пригожий, красивый’) mellett az ősmari alapalak **riž* lehetett (szintén jelentés nélkül megadva). A *-lā* melléknévképző török eredetű. Bár az etimológia bizonytalan, de Bereczki elfogadhatónak tartja (EWTsch 216).

A hangmegfelelés szempontjából a magyar *réz* a fönti szavakhoz illeszthető: a szókezdő *r-* megfelelhet a mari *r-* és az udmurt *ž-* hangnak. A magyar szóbelseji **-č-* > *-z-* változásra láthatunk példát a *mozog* < ?U **mōčz-* ’sich bewegen’ (UEW № 571), *rězég-* < ?FU **rečz-* ’schütteln, schaukeln, beben’ (UEW № 856), *szúz* < ?FU **sičz* ’rein’ (UEW № 895) szavakban,⁷ viszont ezek mindegyikénél bizonytalan az egyeztetés (részben a kérdéses ritka hangváltozás miatt). A megfelelés kevésbé gyakori

⁷ Az *sz* hang zöngésülése az ősmagyar kor végére már valószínűleg lezajlott, vö. E. Abaffy 2003: 118, 122–123.

(egy részüknek a rekonstruktuma nazális variánssal rendelkezik), mint a *-ć- > -s- vagy a *-ć- > -š- hangváltozás.⁸

A finnugor kori *-ć- > -ž- hangváltozásra a mariban alig akad példa: KB *əŋŋəž*, U *əŋəž* 'Himbeere' < FU **äŋə-ćə* 'Himbeere' (UEW № 46); ez a ritka előfordulás viszont nem zárja ki, hogy az itt felsorolt két példa ne legyen biztos etimológiaként föltüntetve az UEW-ben. Az udmurt esetében a *ć > ć szintén szabályosnak mondható, bár itt is nagy variációt látunk. Amennyiben tehát finnugor kori szóval van dolgunk, az mindhárom nyelvben a kevésbé gyakoribb hangváltozásokon eshetett át, így feltevése továbbra sem teljes bizonyosságú.

A magánhangzók tekintetében szintén jelentkezik némi bizonytalanság, ugyanis nem eldönthető, hogy a magyar szóban eredetileg zártabb *ĕ* vagy nyíltabb *e* hang szerepelt-e, mivel a nyelvemlékek zömében nem volt megkülönböztetve e két hang (ld. Korompay 2003: 288). A rokon nyelvekkel összevetve a kései ősmagyar korra talán **rĕze* alakot rekonstruálhatunk (amelynek első szótagi **ĕ* hangja kialakulhatott egy korábbi finnugor **i*, **e* vagy **ä* hangból is).

A következőkben arra a kérdésre igyekszünk választ találni, hogy miképpen hozható össze szemantikailag a 'jó, szép' a 'sárgaréz, vörösréz' jelentéssel. Vegyük ismét elő Moór fejtegetését a vas és réz jelző segítségével történő megkülönböztetését. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a 'fekete vas' – 'vörös vas' szembeállítás helyett elegendő volt csupán 'vas' – 'réz vas' (ősm. **rĕze bāsā*) megkülönböztetést alkalmazni. A 'szép, csillogó, díszes fém' kifejezhetette egyrészt a réz tetszetős megjelenését, másrészt díszítő jellegét (az arannyal való hasonlóság alapján). Így pedig a jelző később önállósulhatott, ahogy a jelentés átvonódott a teljes szerkezet előtagjára, illetve a *rĕz* elveszítette melléknévi szerepét, vagyis más szókapcsolatban már nem fordult elő. Hasonló rövidülési folyamat eredményeként számos új szeméma született a magyar nyelv önálló életében is (ezek közül a legtöbb még ma is produktív jelző más szerkezetekben): pl. *repülőgép* > *repülő*; *házi feladat* > *házi*; *zsöllye páholy* > *zsöllye*; *tokaji aszú* > *tokaji* stb. Ezekben az esetekben tehát a jelzős szerkezetből való jelentéstapadás figyelhető meg, és hasonlót feltételezhetünk a **rĕz vas* > *rĕz* esetében is.

⁸ Az ugor korból származó *laza*, *vĕzna*, *mező* és *áz-* szavak közül az első kettő és az utolsó bizonytalan (a *vĕzna* az ÚESz szerkesztői szerint ismeretlen eredetű), a *mező* biztos etimológiának számít. A hozzájuk tartozó alalakokban szintén *-ć- hangot feltételeznek (UEW № 1795, 1870, 1807, 1751; vö. ÚESz).

FU *rečz 'schön, gut; szép, jó'**> > ősmari *riž 'szép, jó; ügyes'**

> mari KB *raž, əraž* 'Zierlichkeit, Schmuckheit; Netttheit, Symmetrie, tadellooses Äußere; Zierde, Verzierung' ~ *ražlə* 'schön, gut, vortrefflich' ~ irod. *рыж*, hegyi *рѳж* 'румянец на лице' ~ *рыж-ле*, hegyi *рѳжлѳи* 'благовидный, пригожий, красивый'

> > őspirmi *reč 'szép; jó'

> udmurt S *žec', G žec'* 'gut, schön; glücklich; Glück' ~ J *žesk-*, K *džec'* 'gut, schön'

> > kései ősmagyar *rēze βásá > *rēze 'rész'

> magyar *rész* 'cuprum (Cu)'

Az így levezetett hang- és jelentésváltozásokon keresztül véleményünk szerint *rész* szavunkat bizonytalan eredetű, talán finnugor kori örökségnek tekinthetjük.

3. Állatnevek**3.1. Evet**

Evet szavunk „valószínűleg alapnyelvi örökség, uráli vagy ugor kori tő magyar képzéssel” (ÚESz.), eredetét illetően tehát az UEW, a TESz. (1: 813–814)⁹ és az EWUng. szerkesztői szerint is kétféle megoldás lehetséges: vagy az ?Ug **äpз* (UEW № 1732), vagy az U **säpз* (**šäpз*), **täpз* (UEW № 882) 'Eichhorn' rekonstruktum alá tartozik, melyhez -*t* képző járul úgy, mint a *menyét* szóban (EWUng. 342–343). Az előbbi alapszónak kizárólag hanti, az utóbbinak manysi és szölkup megfelelői is vannak:

?Ug **äpз* 'Eichhorn'

> ? hanti V *iwə* : *iwə läŋki* ~ Trj *jipet läŋki* ~ DN *imət tänkə* 'Flughörnchen'

> ? magyar *evet* 'Eichhorn'

U **säpз* (šäpз*), **täpз* 'Eichhorn'**

> manysi Sy *mā-tapriš* 'Maus (in den Märchen)' ~ N *mā-tapriš* 'Maus; vakondok; Maulwurf'

> ? magyar *evet* 'Eichhorn'

> szölkup Tur *tēpeq*, TaU, Ty *täpäk*, TaM *täpäŋ* 'Eichhorn'

⁹ A további finnugor megfeleltetések tévesek, pl. *evet* ~ hanti *läŋki*, *läŋki*, *tänkə* 'mókus' stb., bővebben ld. Munkácsi 1928: 455–456.

Bár kétségtelen, hogy a hanti *iwə* : *iwə ləŋki*, *jipet ləŋki*, *imət təŋkə* 'Flughörnchen', vagyis 'repülőmókus' jelentésű szavak közelebb állnak a magyar 'mókus' jelentéshez, azonban a *ləŋki* önmagában 'mókus' (téves egyeztetésére vö. Munkácsi 1928: 455–456), tehát az *iwə* előtag valószínűleg a repüléssel hozható összefüggésbe, így most az uráli vagy az ugor kori származás közül inkább az uráli etimológiát tartjuk valószínűbbnek.

Milyen leánynyelvi szavakkal bővíthető még az U **səpə* rekonstrukcióját? Amennyiben az uráli korra egy '(mindenevő) kártevő vagy rágcsáló emlősállat' jelentést rekonstruálunk – amelyet a meglévő 'mókus', 'repülőmókus', 'vakondok' és 'egér' jelentések is indokolnak –, szóba jöhetnek további, rokon nyelvi megfelelőik: őslapp **səppānjē* 'egér' > északi számi *sáhpán*, *sappan* ~ inari számi *səplig* ~ pite számi *saahpiek* 'egér' (Aikio 2004: 15);¹⁰ komi-zürjén *сан* 'rozsomák'; valamint esetleg mari *лумышо* 'coboly'.¹¹

Az Aikio által rekonstruált **səppānjē* alak és a mai számi szavak szókezdő *s*- hangja szabályosan visszavezethető az uráli **s*- szibilánsra. A szóbelseji **-pp-* kettős zárhang sem jelenthet problémát, mivel az uráli **-p-* > őslapp **-pp-* változás a fokváltakozással állhat összefüggésben, vö. számi L *tjiejhpē* ~ Ko *tsěěppot* < FU **šepä* 'Hals, Nacken' (UEW № 955); L *(s)lāhpē* ~ N *lappē* < ?U **lapa* 'Fläche; Blatt (an einem Gegenstand)' (UEW № 456); N *gāppā* < FP **kipe(-ńz)* 'Funke' (UEW № 1315); L *kāhppat* ~ N *gəp'pād* < FU/?U **kepā* 'leicht' (UEW № 284) stb. A számi szavak magánhangzói Aikio szerint olyan szabálytalanságokat mutatnak, amelyek miatt ezt a szót szubsztrátumnak kell tekintenünk az összámban, vagy legalábbis a számi nyelvek önálló életében külön-külön átvételek ugyanabból a forrásból (Aikio 2004: 15). Véleményünk szerint amiatt, hogy a mássalhangzók szabályosan összeegyeztethetők a magyar, manysi és szölkup szavak mássalhangzóival, és a szó nagy valószínűséggel uráli eredetűnek tűnik, a magánhangzók szabálytalan egyezései nem szubsztrátum-jelenségre, hanem egymás közötti (nyelvjárások vagy közeli rokon nyelvek közötti) átvételekre utalnak, ahol az átvételek iránya és az eredeti átadó nyelv(járás) nem világos (bár valószínűbbnek tűnik az északi számi szóalak eredetisége). Mindenesetre az uráli **-ä-* > összámi

¹⁰ https://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=sanue&sanue_id=11517 [letöltés: 2023. június 29.]

¹¹ A mari *чывыни* (*čəwəni*) 'cickány' szókezdő *č*- hangja miatt nem valószínű, hogy ezekkel a szavakkal rokonítható. A *лумышо* nem szerepel az EWTsch anyagában.

*-ā- hangváltozás szabályosnak tűnik, vö. összami **tälve*¹² < FU **tälwä* 'Winter' (UEW № 1037); összami **säppē*¹³ < FU **säppä* 'Galle' (UEW № 881) stb.

Az őslappban a szóvégi *-*njē* az uráli *-*ń3/-n3* képző folytatása lehet, amely a komi-zürjén *caH* szó végén is megtalálható. Ez utóbbi lexéma szókezdő szibilánssa szintén szabályos **s-* = *s-* megmaradást mutat. A komiban csak a *-*pp-* gemináta maradt meg, melynek a folytatása *-p-*, így a *-*p-* eltűnése reális változás (*caH* < őspermi **sawan*). Az **ä* > *a* változásra is láthatunk példákat: komi-zürjén Lu, Le *lanēs* < FU **đäñ3-s3* 'eine Art Gefäß aus Birkenrinde' (UEW № 121); S, Lu *lapēd* < FU **läpp3* 'Deckel, Dach; decken, bedecken' (UEW № 466); S *ar* < U **är3* 'Jahr' (UEW № 47) stb. A rövid magánhangzó a komi-zürjén sajátosságából adódik, mivel a legtöbb nyelvjárásban nincsenek hosszú magánhangzók.

Ennél kevésbé egyértelműen magyarázható a mari *лүмуо* 'coboly' szó, amely csak akkor tartozik az előbbi szavakhoz, amennyiben összetett szóként értelmezzük: előtagja a *лүм-* 'hó', utótagja pedig, a *-уо* elem eredetileg valamilyen ragadozófélet (talán menyétet) jelölhetett. A szóeleji *š-* gond nélkül visszavezethető az uráli **s-* szibilánssra. Bár nem gyakori jelenség, de a *-*p-* hang teljes eltűnése előfordulhat a mariban, vö. mari KB, U *šü* < FU **šepä* 'Hals, Nacken' (UEW № 955); KB *ko* < FP **kup3* 'Welle; ? wogen' (UEW № 1341). Vagyis vokálisok között a *-*p-* < *-w-* hangváltozás történetelt, és szóvégi helyzetben a *-w* el is tűnhetett (pl. nyelvjárási szinten; Metsäranta 2020: 38–39). A vokális tekintetében nem igazán találunk példát **ä* > *o* változásra, azonban a szóösszetételekben előfordulhatnak hangrendi hasonlóságok: a veláris *-u-* az előtagban hathatott egy korábbi, palatális **ö* vagy **ü* hangra, amely így velarizálódott.¹⁴ Ezért esetleg egy eredetibb **šö* alakot feltételezhetünk.

A finn-permi korra a számi és a komi adatok alapján egy **säp3-(ń3)* alapnyelvi szót rekonstruálhatunk. A mai nyelvi 'egér', 'coboly' és 'rozsomák' jelentések miatt 'valamiféle kártevő (rágcsáló/ragadozó) állat' finn-permi kori jelentést tételezhetünk föl; a pontos állatfajt nem lehet meghatá-

¹² https://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=sanue&lekseemi_id=21308&hakusana=d%C3%A111vi&sanue_id=8354 [letöltés: 2023. október 24.]

¹³ https://kaino.kotus.fi/algu/index.php?t=sanue&lekseemi_id=7218&hakusana=s%C3%A11hpi&sanue_id=2928 [letöltés: 2023. október 24.]

¹⁴ Köztudott, hogy az irodalmi mari kiejtésben a szóvégi *-o* egyébként is redukáltan, vagyis schwa [ə] hangként realizálódik.

rozni.¹⁵ Nem érdemes továbbá rendszertani besorolásokba sem bocsátkozni, csupán az egér, a coboly és a rozsomák mindenevő étrendjét lehet kiemelni közös mozzanatként.

- U **säp3* '(mindenevő) kártevő vagy rágcsáló emlősállat'**
 > **FP **säp3-(ń3)* 'valamiféle kártevő (ragcsáló/ragadozó) állat'**
 > **őslapp **säppānjē* 'egér'**
 > északi számi *sáhpán, sappan* 'egér'
 → ? inari számi *säplig* 'egér'
 → ? pite számi *saahpiek* 'egér'
 > **ősmari **šö* 'menyétféle'**
 > *шо : лумшо* 'coboly'
 > **ősspermi **sawan* 'kártevő, ragadozó állat'**
 > komi-zürjén *сан* 'rozsomák'
 > **Ug **θäp3* 'ragcsálóféle (pl. mókus, egér stb.)'**
 > manysi Sy *mā-tapriś* 'Maus (in den Märchen)' ~ N *mā-tapriś* 'Maus; vakondok; Maulwurf'
 > magyar *evet* 'Eichhorn'
 >> szölkup Tur *tēpeq*, TaU, Ty *täpäk*, TaM *täpäŋ* 'Eichhorn'

Összességében a nyelvcsaládon belüli egyes ágak között párhuzamosan léteznek az egyes jelentések, pl. a 'mókus' és az 'egér'. Érdemesnek tartjuk tehát az uráli etimológiát a magyar, manysi és szölkup adatok mellett a komi, mari és számi adatokkal megtámogatni.

3.2. *Hiúz*

Szintén 'mókus' jelentésű az udmurt *кoньби* szó, melynek nem találjuk rokon megfelelőit sem a komi nyelvekben (vö. Csúcs 2005; nem rokon nyelvi, távoli és nehezen bizonyítható egyezéseihez vö. Munkácsi 1928: 457), sem más uráli nyelvben. Az udmurt kultúrában a mókusprém annyira értékesnek számított, hogy a 'pénz' szó (*кoньдои*) a 'mókus ára' jelentésből származik (vö. Munkácsi 1928: 455; Bikuzin 2020; a további uráli nyelvi példákra ld. Maticsák 2018: 107).

Prémjét tekintve ugyancsak értékes állat a *hiúz*, melynek magyar elnevezése történetesen ismeretlen eredetű – szláv származtatása (TESz. 2:123), valamint mongol jövevényszóként való értelmezése téves (vö. Simonyi 1901: 127). A hiúz macskaféleként hasonlít a házi macskára, mely

¹⁵ Hasonló jelentésváltozást láthatunk a magyarban is: fereg → toportyánfereg 'nádifarkas'.

komi-zürjénül és komi-permjákul egyaránt *кань* ~ jazvai komi *кан'* (Litkin 1961). A komi szó eredetére vonatkozóan eddig kétféle elmélet született: vagy az udmurt *каñил* 'легкий, тихий; приятный; könnyű, csendes; kellemes' szóval rokon, vagy (a marin keresztül) a csuvas *каñлэ* 'спокойный, беззаботный; nyugodt, gondtalan' szóval függ össze (КЭСКЯ 116).¹⁶ A *кань* viszont hangalakjában emlékeztet az udmurt *коньы* szóra, valamint a szölkup *kanak*, *kanaj* 'kutya' szóra (a szó forrása: Hajdú 1982: 160). A szölkup (narimi nyj.) *kanak* vagy (felső obi nyj.) *kanaj* szót a szakirodalom szamojéd kori örökségnek tekinti: > PS **wen* 'Hund' (Janhunen 1977: 173–174; PS **wën* 'dog', Piispanen 2018: 370).¹⁷ Az ósszamojéd szónak nganaszan (T *bañ*, C *bâñ*), erdei enyec (Ch. *bü?*, *бу'*, B. *bunneke*, *bunek*), kamassz (A *mèn*, F *meñ*), kojából (*мянь*), mator (*бўнь*), tajgi (*бунь*, *bun*) és szojojt (*byn*) leszármazottai mellett mai megfelelője a tundrai nyenyec *вэ'* (~ *βэ̃н* ~ *вэ̃неко* stb.) és erdei nyenyec *βэ̃н* (~ *βу̃якку* ~ *véd'aku* stb.) 'kutya' szavak (Janhunen 1977: 173–174). Viszont a nyenyecben az említett szölkup *kanak* ~ *kanaj* alakokhoz kapcsolható példákat találunk: *хан* : *ханий*, *ханико*, *ка'н* : *ка'нуй* 'птенец; kutyakölyök; fióka' (Homics 1954: 90; Popova 1978: 31), amelyek szóösszetételnek tűnnek. Az *-ij*, *-uj* előtag jelentése 'kölyök' lehet, és feltételezésünk szerint az uráli **ǵkз* (*jǵkз*), *ǵγз* (*jǵγз*) 'fia vkinek; kölyök (állat)' (UEW № 208)¹⁸ alapszóra vezethető vissza. A *хан-*, *ка'н-* előtag tehát vélhetően: 'kutya'.¹⁹

¹⁶ A komi-zürjénben találjuk még a 'sarki róka' jelentésű *кынь* szót, ez azonban a hanti *кән'* szó átvétele (КЭСКЯ 153). E hanti szó véleményünk szerint a szölkup *kanak* ~ *kanaj* 'kutya' szó képző nélküli átvétele lehet, de a kérdés további vizsgálatokat igényelne.

¹⁷ Piispanen nem tartja valószínűnek, hogy a PS **wën* az őstokhár **kwän-* szó átvétele, mint ahogy azt Kallio állítja (Kallio 2004, idézi Piispanen 2018: 370). Ezzel mi is egyetérthetünk; a szamojéd szócsaládot talán érdemes lenne összehasonlítani az Ug **mänz* 'valamilyen állat' alapnyelvi szóval (UEW № 1804), amelynek a magyar *mén* 'Hengst; csödör', *ménes* 'Gestüt', *mínes* 'Gestüt; (Alt.) Pferd', illetve a hanti Ni *manəñ* 'Herde von Rentieren, Pferden, Kühen' szavak a megfelelői. Talán ide tartozhat még a mari *имне* 'ló' jelentésű szó is. A *mén* vonatkozó szócikke az ÜESz. szerint mindenesetre ismeretlen eredetű, így a kérdés további vizsgálatokat igényelne.

¹⁸ A rekonstrukció összekapcsolhatónak tűnik egy másik, ugor kori rekonstrukcióval: Ug **ǵkз*, *ǵγз*, *ǵwз* (UEW № 1728), a kérdést azonban nem most szeretnénk megválaszolni.

¹⁹ Az udmurtban a kutyát és a kutyakölyköt szintén külön szóval jelölik, amelyek közül a 'kutyakölyök' ugyancsak szóösszetétel: *пуны* 'kutya' vs. *ни* 'fia vkinek' : *кучану* 'kutyakölyök'.

Az itt felsorolt permi és szamojéd szavak a *hiúz*-zal együtt a korábbi ötletekkel szemben egy kézenfekvőbb etimológiai megoldást kínálnak. Mind a négyféle állat jellegzetes, feltűnő bundájú, a mókusnak és különösen a hiúznak a prémje pedig igen értékes. A legkézenfekvőbb, hogy e szavak előzménye az uráli korban egy olyan emlősállatot jelölhetett, amelynek szőre, szőrméje szembetűnő. Az sem zárható ki, hogy valamiféle olyan állatra vonatkozott az elnevezés, amely tabu alá esett, és később, az egyes leánynyelvek önálló életében a névadás mögötti motiváció elhalványulásával (akár a vallási szokások átalakulásával) más állatra ragadhatott át. Ennek nyomát talán az udmurt *коньы* szó esetében találjuk, ugyanis a mókust egyfajta szent állatként az egyik udmurt nemzetség (*vorsud*) őseinek tartják (Kerezsi 2009: 119–120). Lehet-e összefüggés hangtani alapon is az itt felsorolt szavak között?

Amennyiben az udmurt *коньы*, komi-zürjén és komi-permják *кань*, jazvai komi *кан*, nyenyec *хан*-, *ka'ń*- és szölkup *kanak*, *kanaj* szavak egy közös uráli őstől származnak, akkor annak szókezdő hangja **k-* lehetett. A magyar *hiúz* szó – mely valószínűleg régóta létezik a magyar nyelvben – történetileg följegyzett változatai többnyire veláris vokálisokat tartalmaznak: *he̋őz*, *he̋yuz*, *ha̋őz*, *hyuf*, *hujuz*, *héuz* (ÜESz.; vö. EWUng. 564). Ahogy az *i*, úgy az *e* ~ *é* hang is eredetileg veláris lehetett, tehát a szókezdő *h-* szintén visszavezethető egy korábbi **k-* kezdetre.

Adatainkban a szóbelseji pozícióban találunk nagyobb változatosságot. A permi nyelvekben általános volt a **-ŋ- > ń* (vagy *n*, *m*) változás, így a *коньы* és *кань* szavak *ń* eleme is ezzel magyarázható, tehát a palatoveláris nazális lehet az összekötő hang az adatainkban. Ugyanis a szölkupban a szóbelseji *-n-* hang is visszavezethető egy uráli **-ŋ-* hangra, ha az ősszamojéd korban lezajlott a **-ŋ- > *-ń-* változás, amelyre példát az UEW szerkesztői szerint a TaU *üne*, Ke *ynə* < FU/?U **wiŋä* (*wüŋä*) 'Gurt, Gürtel' (UEW № 1150), valamint feltehetően a Ty *kenek*, Ta *kuenä* < U **wäŋe* 'Schwiegersohn, Bräutigam' (UEW № 1133) szavaknál láthatunk. Ugyanez a hangmegfelelés szórványosan megvan a nyenyecben is: P *tan?* < U **suŋe* 'Sommer ← eine milde Jahreszeit, Tauwetter, tauen (Schnee)' (UEW № 914); O *tina* < U **täŋz* '(unbehaarte) Nasenspitze' (UEW № 1039); O *jīne* < FU ?U **wiŋä* (*wüŋä*) 'Gurt, Gürtel' (UEW № 1150). Hasonlóképpen, a magyar helyesírás ma nem jelöli a csupán hiátustöltőként érzékelt *-j-* hangot az *i* és *ú* között (vö. pl. *hujuz*), amely létrejöhetett a **-ŋ-* hang kiesésének eredményeként, vagy ritka **-ŋ- > -j-* hangváltozás során, mint az *ajak* < U **aŋe* 'Öffnung, Einschnitt, Vertiefung' (UEW № 17) vagy a *szőjke* < ?Ug **säŋe* 'hell, licht, klaar' (UEW № 1846) szó esetében.

Mivel adataink egytől egyig veláris magánhangzókat tartalmaznak, egy U **køŋʒ* alapalakot következtethetünk ki 'prémes vagy jellegzetes bundájú állat' jelentésben. A szó finn-permi kori állapotáról nem sokat mondhatunk, viszont az ősspermi korban valószínűleg a 'prémes, puha szőrű állat' jelentés erősödhetett meg, amely később az udmurt önálló életében szűkülhetett le a 'mókus'-ra; ugyanígy már az ókomi korban használhatták a szót a 'macska' mint puha bundájú állat megjelölésére. Az ősspermi alak talán **koŋj* vagy **kaŋj* lehetett, bár itt az első szótag magánhangzója bizonytalan.

Az udmurt szó végén megmaradhatott az eredeti vokális, vagy esetleg kicsinyítő képzővel van dolgunk (vö. Lakó 1934: 450–454, 464–465). A magyar adat szóvégi *-z* eleme ugyanaz a(z ugor kori) főnévképző lehet, amely a *tegez* < Ug **täŋʒ-tʒ* 'Pfeilköcher am Riemen' (UEW № 1859) vagy a *tűz* < Ug **tüŋʒ-tʒ* (*tüwʒ-tʒ*) 'Feuer' (UEW № 1864) szóban található (ld. Honti 1985: 155; a **-t-* képző lehetőségére vö. Hajdú 1973: 78; Bereczki 2003: 93), és a tövéghangzó lekopásaként nyúlt meg az *ú* hang. Az ugor korra így – obi-ugor adatok híján csupán nagy óvatossággal – egy ?Ug **koŋʒ-tʒ* alapalakot rekonstruálhatunk, esetleg a szűkebb '?hiúz' jelentésben, de ez csak akkor fogadható el, ha a *-z* elem valóban képző, és nem a szótó része.

A szölkup adatokban a *-k*, *-ŋ* szintén főnévképző. Az összamojéd korra a szölkup és nyenyec adatok alapján **kaŋ* 'kutya' alakra következtethetünk.²⁰ Így két 'kutya' jelentésű szóval számolhatunk: **wən* és **kaŋ*, melyek közül csak az utóbbinak látjuk folytatását a szölkup nyelvben. A nyenyec esetében az eredetileg szinonimaként élő szavak közül az egyik megőrizte eredeti jelentését, a másik pedig csupán szóösszetételben maradt fenn, illetve a 'kutyakölyök' jelentésből alakulhatott ki a 'fióka' másodlagos jelentés.²¹

U **køŋʒ* 'prémes vagy jellegzetes bundájú állat'

>> ősspermi **koŋj* (**kaŋj*) 'prémes, puha szőrű állat'

> udmurt *коньы* 'mókus'

> komi-permják *кань*, *PO кан'* 'macska'

> komi-zürjén *кань* 'macska'

²⁰ Az összamojéd hangtani jellemzőkhöz vö. Mikola 2004: 17–36.

²¹ A fentebb említett udmurt példán kívül más nyelvekben is előfordulhat, hogy a kutyát és ivadékát egymástól eltérő szóval jelölik, amelyeknek nem azonos a töve: finn *koira* vs. *pentu*; angol *dog* vs. *puppy*; szlovák *pes* vs. *štieňa*; török *köpek* vs. *enik* stb.

> ?Ug **koŋδ-tʰ* 'hiúz'> magyar *hiúz*> ősszamojéd **kań* 'kutya'> nyenyec *хан : ханий, ханико, ka'n : ka'ńuj* 'птенец; kutyakölyök; fióka'> szölkup *kanak, каня* 'kutya'

Az újonnan rekonstruált szó lehet tehát az előzménye a fenti permi, magyar és szamojéd szavaknak. Amennyiben elfogadjuk ezek összetartozását, a magyar *hiúz* szót a közeli rokon nyelvi megfelelők hiánya és a *-z* elem kérdésessége miatt bizonytalan eredetüként sorolhatjuk be, amely talán finnugor kori örökség.

3.3. *Eb*

A 'kutya' jelentés kapcsán áttérhetünk egy harmadik magyar szó, az *eb* és rokonai eredetére. *Eb* (*ëb*) szavunk ugor kori származása (< Ug **ämpʒ* (*empʒ*) 'kutya', UEW № 1730) biztos alapokon nyugszik (vö. TESz. 1: 701; EWUng. 291), hiszen manysi és hanti megfelelői hangtani és jelentéstani szempontból is könnyen megfeleltethetők egymással, ám létezhetnek-e párhuzamai a tágabb nyelvcsaládban, az ugor ágon kívül is?

Az *eb* szó számos összetételben jelentkezik, ezek közül is figyelmet érdemel az *ebihal* 'kétélűtek, főleg béka lárvája, ivadéka' (1600-ból) vagy *ebhal* 'ua.' (1568 ?), ez utóbbi egyéb jelentései: 'lápi póc' (1568), 'egy fajta tengeri hal; cápa' (1590; ÚESz.). Feltűnő emellett az udmurt nyelvben a békát jelölő *эбек* szó,²² amely ismeretlen eredetű (*äbäk* alakban idézve, Sz. K. 1907: 286), és hiányzik Mikola udmurt etimológiai szójegyzékéből (Mikola 1977).²³ Esetleg ide sorolhatjuk még a finn irodalmi nyelvben a népköltészeti alkotásokból meghonosodott *impi* 'szűz, hajadon' jelentésű tőszót és ennek összetételekben élő változatait is, amely tő egyedül a délészti *impe?* (gen. *impe*) 'szűz' poetikus szóval mutat rokonságot (SSA 1: 147), ezek azonban szemantikailag meglehetősen távol állnak az eddigi szavaktól.

Az udmurt *эбек* szónak esetleges tatár (vagy tágabban törökségi) származtatása két problémát vet föl. Egyrészt nem indokolt, hogy a szókezdő *b-* hang elé egy vokálist illesszenek a *baka* szó esetleges átvételével, hi-

²² Az udmurt beszélők tatár jövevényszóként érzékelik (szóbeli közlés alapján).

²³ A 'béka' tatár megfelelője *бака*. https://starlingdb.org/cgi-bin/response.cgi?single=1&basename=%2fdata%2falt%2fturcet&text_number=775&root=config [letöltés: 2023. június 29.]

szen az udmurt nyelvben nincs akadálya a szóeleji *b-* hangnak. Másrészt indokolatlannak tűnik a magánhangzók palatális ($a \rightarrow e$) váltása vagy palatális vokálissal való helyettesítése, miközben az eredeti tatár szóhoz közel álló *baka* alak ugyanígy megvan az udmurtban. Megjegyzendő, hogy az *ebek* szó *-k* eleme kicsinyítőképző lehet.

Az ÚESz. magyarázata szerint az *eb-* előtag a magyarban pejoratív jelentésű (vö. *kutyahal* alak), ez azonban úgy véljük, hogy csak a 'lápi póc' és 'cápa' jelentésekre igaz feltétel nélkül. Az *ebihal*-nak a magyar nyelvjárási anyagban számos változata van, az *eb-* előtagnak úgyszintén (ÚMTsz. 2: 8–9), továbbá előfordul a *kutyahal* alak is (Imre – Kálmán 1954: 218). Az *ebihal* szóban az *ebi-* előtag szorosan kapcsolódik az *әбәк* 'béka' jelentéséhez, a közös mozzanat pedig vagy a [béka], vagy a [kisméretű állat]. Maga az *ebihal* 'kutya + hal' szóösszetétel a csuvasban is megvan: NT *yēt pulli* 'golovastik' stb., valamint más, a Volga-vidéken és Közép-Ázsiában élő törökségi népeknél is megjelenik még 'kind of loach; csíkféle', 'eel; angolna', 'gudgeon; fenékjáró küllő' stb. jelentésben, vagyis a magyarba akár tükörfordítással is kerülhetett a kifejezés (WOT. 1324–1325).

Ha a finnugor korra szeretnénk meghatározni a közös jelentést, akkor rekonstruálhatunk-e egy 'kis állat (pl. béka); ivadék' jelentést? Ha az ugor alapnyelvre fölteszünk egy 'kis állat' \rightarrow 'kutya' változást, akkor az a következőképpen mehetett végbe: 'kis állat' \rightarrow 'kicsi (nem ártalmas) állat' \rightarrow 'kutyakölyök' \rightarrow 'kutya', vagyis a 'kutyakölyök' jelentés átválthatott a '(felnőtt) kutya' jelentéssé.²⁴ Lehet-e az *ebihal* összetétel előtagja jelentéstani reliktum, vagyis 'ivadék', esetleg 'béka'? Az udmurtban a 'kis állat' \rightarrow 'béka' változás játszódhatott le, vagy az alapnyelvi korban többedleges jelentés erősödhetett meg, és válhatott kizárólagossá. A finnségi nyelvekben az 'ivadék' \rightarrow 'fiatal (állat)' \rightarrow 'nem ivarérett (állat)' \rightarrow 'nemi érés előtt álló (ember)' \rightarrow 'szűz' \rightarrow 'hajadon' jelentésváltozási láncolat képzelhető el. Annak ellenére, hogy az uráli nyelvekben több állatnév is antropomorfizálódott (pl. magyar *hölgyeményét* > *hölgy*), 'nem ivarérett (állat)' \rightarrow 'nemi érés előtt álló (ember)' változásra nem találtunk másik példát. Ezek az összefüggések nagyon távoliak, a szemantikai változások több lépcsőt kívánnak. Emiatt egy másik módon kell közelítenünk a mai nyelvekben meglévő jelentések kialakulását.

²⁴ Érdekes párhuzamként hozhatjuk a 'hím' \rightarrow 'hím (kutya)' \rightarrow 'kutya' jelentésváltozást a finnségi nyelvek *koira*, *koer* stb. szavai < U **koj(e)-ra* 'München' (UEW № 333) esetében (vö. SSA 1: 780). EESR: <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=koer&F=M&C06=et> [letöltés: 2023. július 10.]

A *kutya* ~ *eb* a magyarban gyakran pejoratív értelemben használatos, ez a fentebb idézett szóösszetételekben is megjelenik. A békát (vagy varangyot) csúszómászó állatként – nedves, nyirkos (és esetleg rücskös) bőre és ragacsos, hosszú nyelve stb. miatt – a különféle népek folklórában általában negatív tulajdonságokkal szokták fölruházni (a *kutya* és *béka* szavak pejoratív használatáról a magyarban ld. Fazakas 2014: 239–241). A ’szűz’ jelentés szintén összefüggésbe hozható a vele ellentétes ’tisztátalan; mocskos’ jelenéssel, ahogy pl. a magyarba bekerült *parázna* szó eredeti szláv megfelelőinél egyaránt megtalálható az ’erkölcstelen, parázna’, valamint a ’szűz’ jelentés is (szerb-horvát Ča, Kaj *prázna* ’meddő, szűz’: *práznik* ’parázna férfi’, TESz. 3: 103). Így elképzelhető, hogy a finnugri nyelvekben a ’mocskos, tisztátalan’ csapott át az ellenkező jelentésbe, ahogy pl. a finn *pyhä* ’szent’ ~ mordvin *pežet’* ’bűn’ ~ komi *pež* ’pogány, tisztátalan’ < FP **pišä* ’pyhä; szent’ szavak lehetséges összefüggésénél hasonló jelentésváltozást látunk (Saarikivi 2007: 327–331). Ezek alapján a finnugor korra egy ’tisztátalan, mocskos’ jelentést feltételezhetünk (és a szó egyszerre főnévként és melléknévként is értendő), amely a nyelvcsalád különféle ágain belül más-más irányba fejlődött tovább. Az ugor alapnyelvre ’mocskos, tisztátalan’ → ’alantas’ → ’kutya’ metaforikus jelentésváltozás képzelhető el. A magyar szóösszetételekben reliktumként megmaradhatott az eredetibb ’alantas’ jelentés. Az őspirmiben ’mocskos, tisztátalan’ → ’alantas’ → ’csúszómászó’ jelentés alakulhatott ki, amely az udmurtban ’béka’ jelentést nyerhetett (akár a kicsinyítő képző által). A közfinnben a ’tisztátalan’ → ’tisztá’ → ’szűz’ ellentétes jelentés jöhetett létre (és a finnben ’szűz’ → ’hajadon’).

A szókezdő vokálist a finn, a dél-észti és az udmurt adatok miatt is **i*-hangként rekonstruálhatjuk, amely az ugor korban szabályosan **e-* [ĕ] hanggá válhatott. Ebből az ómagyar korban nyíltabbá válással *e* hang lehetett (vö. E. Abaffy 2003: 327–328). Párhuzamosan az obi-ugor nyelvekben is végbemehetett a nyíltabbá válás, amely így mára veláris változatokat eredményezhetett (manysi So *ā* ~ hanti O *ā* stb.) – az UEW szerkesztői is elsősorban **empz* alakot rekonstruálnak (és csak másodsorban **ämpz* alakot). Ugyanakkor a fordított eset kevésbé képzelhető el: az uráli **e* > ugor **ā* bár lehetséges, és az udmurtban az eredeti **e* hang szintén nyíltabbá válik (> *ā*) vagy megmarad, azonban az uráli **e* > közfinn **i* hangváltásra nincs példa, ezért ezt kevésbé tartjuk valószínűnek.

A szóbeljeji **-mp-* hangkapcsolat alanyesetben megmarad a finnben és a délszti (de finn gen. *immen*), az udmurtban szabályosan zöngés *-b-*hanggá válik.

A finnugor korra tehát egy FU **imp₃* 'mocskos, tisztátalan' alapalakot tehetünk föl, melyből levezethető az Ug **emp₃* alak és a közfinn **impi* alak. Az őspermi korra esetleg kikövetkeztethetünk egy **eb* rekonstrukciót.

?FU **imp₃* 'mocskos, tisztátalan'

> ? közfinn **impi* 'tisztátalan' → 'tisztá, szűz'

> finn irod. *impi* 'szűz, hajadon' ~ *impu, immi* 'Jungfrau' ~ *impeiskalvo, immykalvo* 'szűzhártya' ~ *impikyly* 'morsiamelle hääpäivän iltana lämmitetty sauna'

> észtl E *impe?* 'impi; szűz'

> ? őspermi **eb* 'tisztátalan, alantas' → 'csúszómászó'

> udmurt *эбек, äbäk* 'béka'

> Ug **emp₃* 'alantas' → 'kutya'

> hanti V *ämp*, DN, O *ämp* 'Hund'

> manysi TJ, P, So *ämp*, KU *ämp* 'Hund'

> magyar *éb* 'kutya' ~ R. *ębek* 'Hund' ~ *ebihal, ebhal* 'békalárva' stb.

Eb szavunk levezetéséhez így újabb rokon nyelvi adatokat kapcsolhattunk, bár ezek csekély mennyisége és a távoli jelentések miatt (a 'tisztátalan' alapjelentésből kiindulva) a finnségi és az udmurt szavakat csak kérdőjelesen vonhatjuk az ugor szavakhoz.

4. Hitvilág, elvont fogalmak

4.1. *Imád*

Az *imád*- szót és képzett változatait az UEW és a TESz. (2: 203–204) még finnugor eredetűként tartja számon. Az ÚESz. szerkesztői viszont a következőt jegyzik meg ezzel kapcsolatban: „Az *imád* feltehetőleg a pogányság szellemi öröksége, habár az eddigi finnugor magyarázatok, ill. az ótörök származtatás kevésbé valószínű” (ÚESz.; vö. EWUng. 608). A TESz. szóösszetételként (*im* + *áld*), illetve szláv vagy más finnugor származású szóként való magyarázatát elveti (vö. manysi *vou-* 'rufen, bitten, heißen' ~ hanti *vog-, voχ-* 'rufen, fordern, bitten'; finn *jumala* 'Gott'; *ilma* 'Luft'; Rédei 1967: 170). A most már nem is olyan közelmúltban Harmatta vetette fel a szó lehetséges iráni eredetét: egy kelet-iráni rekonstruált **vimand-* 'liturgikus szövegeket (imát, istenhimnusz) elmondani, extázisba kerülni' szó átvételét sejtje benne (Harmatta 1997: 74). Az ötlet azért tűnik kevésbé valószínűnek, mert tényleges iráni nyelvi példát nem hoz a feltételezett szóösszetételre, csupán fiktív iráni tövet (*vi-* ige + óiráni *mand-*).

Emiatt a WOT. szerkesztői is elvetik az iráni származtatást (WOT. 1339). Mi most megkíséreljük a visszatérést a finnugor örökséghez.

Az UEW szerint a magyar szó egy FU **wðmz* 'Zauberwort; zaubern; varázsigé, varázsszó; varázsol' (UEW № 1178) alapnyelvi rekonstrukciomhoz tartozik, amelynek egyedül a komi nyelvekben van megfelelője: zürjén S *vomiž*, permják *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit', PO *vo·miž* 'Beschreiben'. Az egyeztetés egyik kérdéses pontja a komi veláris *o* egyeztetése a magyar *i* vokálissal, illetve szemantikai szempontból lényegében antonimákról van szó – ami nem jelenthet feltétlenül akadályt, vö. a 3.3-as alfejezetben az *impi* szó esetében említett 'szűz' – 'parázna' jelentésösszefüggést. Mivel a nyelvcsaládból csupán két ágból mutatható ki a szó, ez valóban kérdésessé teszi az összefüggést. Ha azonban tágabb jelentéstani körben keresnénk e szavak megfelelőit, az etimológia véleményünk szerint megtámogatható és alaposabban alátámasztható lenne. A КЭСКЯ ide sorolja még a *вомадзны* 'сглазить, напустить порчу;rontani, megrontani', *вомдзасьны* 'испортиться от сглаза, заболеть от сглаза; szemmel verni, szemmel veréstől betegnek lenni' alakokat is (КЭСКЯ 62). Csúcs az őspermi korra kérdőjelesen PP **vomiž* 'Zauberwort' alakot rekonstruál (Csúcs 2005: 397).

A FW **wajmz* 'Herz' (UEW № 1678) rekonstrukciom alatt a következő rokon nyelvi adatokat találjuk:

FW **wajmz* 'Herz'

- > finn *vaimo* 'Frau, Ehefrau, Gattin' ~ *vaimala* 'riitaisa, juonikas, sydämikkö; streitsüchtig, launisch, wütend' (ez utóbbi számi jövevényszó)
- > észl *vaim* 'Geist, Seele, Gefühl, Empfindung, Kraft; Person, Arbeiter; (SKES) nainen, joka (orjuusaikana) teki moision päivätyötä; Frau, welche (zur Zeit der Leibeigenschaft) Frondienste für den Gutshof verrichtet hat'
- > számi L *vai 'mō* 'heart, Bauch' ~ N *vai 'bmo* 'heart' ~ *vai 'bmel* 'desirous, covetous, fond of something' ~ Not *vajm̄^a*, *vajm̄^ä*, P *vajm̄^a* 'heart, Bauch'
- > erza *ojme* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'
- > moksa *vajmā* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'

A SSA még a karél *vaimo* 'vaimo; nainen; feleség, asszony; nő' szót, valamint az észl *vaimne* 'henkinen; szellemi, lelki' és *vaimustada* 'ihastut-

taa, innostaa; megörvendezett, felcsigáz' szavakat sorolja ide (SSA 3: 375). Ehhez képest az EESR sem mond újat.²⁵

Az itt található adatok jelentései meglehetősen változatosak: (finn) 'feleség, asszony', és (észti, mordvin) 'szellem, lélek, lélegzet' – az ezekhez átvitt értelemben kapcsolható (számi) 'szív' (mint [lélek] és mint [szerv]), valamint a számi *vai* 'bmel' 'vágyakozó, mohó, valamit imádó', illetve az etimológia szempontjából az UEW szerkesztői által irrelevánsnak tartott finn *vaimala* 'perlekedő, szívtelen, dühös'. Ez utóbbi jelentés viszont kapcsolódik a fenti komi szavak 'szemmel veréssel előidézett betegség' és 'rontás' jelentéseihez, tehát a számi átvétel nem biztos, hogy indokolt, a *vaimala* szóban megmaradhatott valamiféle [varázslás] mozzanat. A számi *vai* 'bmel' 'vágyakozó, valamit imádó' jelentése pedig igencsak közel áll a magyar 'imád, szeret, áld' jelentéshez.

A mai nyelvi jelentések közös pontja a 'lélek, szellem', ehhez kapcsolódóan pedig távolabbról a 'varázslás' mint a természetfölötti lelkekhez kötődő tevékenység – hiszen a sámán is a szellemi világgal tartja a kapcsolatot –, illetve a 'szív' jelentés. Viszont a 'varázslás', esetleg 'révülés' jelentés már szintén megjelenhetett mint a magyar, a komi szavak és a finn *vaimala* szó jelentéseinek előzménye. Az ősspermi kori jelentést tehát kiegészíthetjük a 'varázslás' jelentéssel. A finnugor korban pedig az eredeti szó akár nomenverbum is lehetett.

A régi magyar *Wimagguc* alak még őrzi a szóeleji *w*- hangot, amelynek folytatása mindegyik leánynyelvi szóban megtalálható. Ha egy **wojm3* alakot teszünk föl a finnugor korra, akkor a magyar *i* (< **j*) és a komi *o* vokális egyaránt visszavezethető egy **-oj-* hangkapcsolatra (vö. magyar *hím* ~ komi ? *komi* < U **koj-m3* 'Mann, Mensch'; UEW № 332). Az **-oj-* viszont kivételes esetben válik pl. a finnségi nyelvekben *-ai-* hangkapcsolattá (vö. finn *kaiva* ~ észti *kaev* < FP ?U **kojwa-* 'graben, schöpfen'; UEW № 335). Több esetben az UEW szerkesztői is *a* ~ *o* ingadozást feltételeztek, pl. FU ?U **taje-* ~ **toja-* 'sich beugen, sich neigen (intr.), brechen' (UEW № 1017); FU **čač3* ~ **čoč3* 'eine Art Pritsche' (UEW № 94); FU **kačm3* ~ **kočm3* 'zwiebelartige Pflanze' (UEW № 325) stb. Emiatt egy FU **wojm3* vagy **wajm3* alapalakot rekonstruálhatunk, melynek jelentése 'lélek, szellem; szív; ? varázslás, révülés' lehetett.

²⁵ <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=vaim&F=M&C06=et> [letöltés: 2023. június 29.]

?FU/FP **wojms* ~ **wajms* 'lélek, szellem; szív; varázsol, révül'

> közfinn **vaimo* 'szellem, lélek'

> finn *vaimo* 'Frau, Ehefrau, Gattin' ~ *vaimala* 'riitaisa, juonikas, sydämikkö; streitsüchtig, launisch, wütend'

> karél *vaimo* 'vaimo; nainen; feleség, asszony; nő'

> észt *vaim* 'Geist, Seele, Gefühl, Empfindung, Kraft; Person, Arbeiter; (SKES) nainen, joka (orjuusaikana) teki moision päivätyötä; Frau, welche (zur Zeit der Leibeigenschaft) Frondienste für den Gutshof verrichtet hat' ~ *vaimne* 'henkinen; szellemi, lelki' ~ *vaimustada* 'ihastuttaa, innostaa; megörvendezett, felcsigáz'

> > számi L *vai'mō* 'heart, Bauch' ~ N *vai'bmo* 'heart' ~ *vai'bmel* 'desirous, covetous, fond of something' ~ Not *vāīm^a*, *vāīm^ā*, P *vāīm^a* 'heart, Bauch'

> > erza *ojme* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'

> > moksa *vajmä* 'Atem, Atemzug; lebendes Wesen, Geist, Seele (Hauchseele)'

> őspermi **vomiž* 'varázslás; varázsigé'

> komi-zürjén S *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit', *вомадзны* 'сглазить, напустить порчу; rontani, megrontani' ~ *вомдзасьны* 'испортиться от сглаза, заболеть от сглаза; szemmel verni, szemmel veréstől betegnek lenni'

> komi-permják *vomiž* 'durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung od. Krankheit' ~ PO *vo'miž* 'Beschreien'

> > ? magyar *imád-* 'anbeten, vergöttern; (Alt) beten; anbieten' ~ *Wimagguc* 'beten; anbieten'

Mindezek fényében a legutóbb fölvetett iráni átvételhez és az ismeretlen eredethez képest kézenfekvőbbnek tekintjük a magyar *imád-* szócsalád finnugor kori voltát, amely így finnségi, számi, mordvin és komi rokon adatokkal lenne összekapcsolható. Az etimológiát a távolabbi kapcsolatok miatt ítélnénk bizonytalanoknak.

4.2. Vaj ~ vah, vajákol

Következőként vegyük szemügyre *vajákol-* igénket, amely a *vaj* ~ *vah* indulatszóból származik, illetve az e tőszóból képzett egyéb szavakat, amelyekről úgy véljük, esetleg egy közös, uráli alapszó származékai lehet-

nek.²⁶ Az etimológiai szótárak a *vaj* ~ *vah* 'önkéntelen hangkitörésből származó indulatszó' képzett változatának tekintik, amely onomatopoeitikus eredetű, és esetleg a *vijjog* igével vonható párhuzamba (vö. TESz. 3: 1069, 1070; EWUng. 1597; ÚESz.).²⁷ A *vaj* (*vajh*) 'vajon, -e, hogy ...' jelentése a *vajon* szó hatásának tudható be; ezek nem azonos eredetűek. A szócsaládba tartoznak a *vahákol*, *vahakolni* igék, az ezekből később képzett *vajákos* 'kuruzsló(nő)' főnév, valamint esetleg a †*vajik* és az ebből származó *vajúdik* ~ *vajul* stb. ige. A *vajúdik* szócsaládjának jelentése a 'fájdalmasan kiáltozik' jelentéshez hasonlóan, metonimikusan alakulhatott ki. Az ÚESz. a szintén onomatopoeitikus *harákol* és a *kovákol* szavakat említi analógiás párhuzamként a szó keletkezésére vonatkozóan. A képző nélküli *vaj* ~ *vah* tő bújhat meg az ÚESz. szerkesztői szerint a *vajákol* szóhoz tartozó, 1763-ból jegyzett *vahorász* 'kikiált (főleg varázsigét)' igében is. A rokon nyelvek között a számiban és a szamojéd nyelvekben találunk egy hangalakjában és jelentésében közelítő szócsaládot, melyet az U **wajje* 'Seele; Atem' (UEW № 1107) szócikk alatt találunk:

U **wajje* 'Seele; Atem'

- > számi L *vuoi'na* 'lebendes Wesen' ~ L *vuoiņas* 'Atem' ~ N *vuoi'gŋá* 'spirit; (Pl) air-passage; breath' ~ Not *vuejñas* 'Atem, Atemzug, Seufzer; Geist' ~ A *vujñ* 'Geist' ~ Kld *vujñas*, T *vijñs*, K *vijñs* 'Atem, Atemzug, Seufzer; Geist'
- > ? nyenyec O *jint?* 'Atem, Dampf, Luft' ~ *wind* 'Seele, Hauch'
- > ? nyec Ch, B *beddu?*, Ch *bedu?* 'Seele' ~ B *bedduo* 'Dampf'
- > ? nganaszan *bait'u?* 'Seele' ~ *bait'u?a* 'Dampf'
- > szölkup TaU *kwej*, KeM *kwej* 'Seele' ~ TyM *kwej* 'Seele, Atem'
- > kamassz *māja*, *mājə* 'Seele, Dunst, Atem'

Az UEW szerkesztői szerint a nyenyec, nyec és nganaszan szavak idetartozása csak akkor fogadható el, ha a *-t?*, *-d*, *-du?*, *-tu?* elemek denominális névszóképzők, valamint a szóbelseji *-j- hang hatására a nyenyec, nyec és szölkup vokálisok palatálissá váltak.

A magyarban a szóeleji *v-* szabályosan visszavezethető az uráli **w-* kezdetre. A szóbelseji *-jŋ- hangkapcsolatra csupán az *agy* < ?FU FW **ajje* 'Schläfe' (UEW № 5) példát látjuk, így ez szórványos jelenség. Külön-külön a *-j- és a *-ŋ- hang sem feltétlenül őrződik meg a magyarban

²⁶ Továbbá egy lábjegyzet erejéig röviden kitérünk a *Vajk* személynév eredetére is, melyhez talán némi adalékkal szolgálhatunk (ld. lentebb).

²⁷ A *vijjog* igét főként madarak éles hanghatásának kifejezésére használjuk, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy összetartozik az itt felsorolt szavakkal.

(vö. Bereczki 2003: 73), így a *vaj(ák-)* vagy *vah(ák-)* szóbelseji *-j-* ~ *-h-* hangja visszavezethető a kérdéses hangkapcsolatra. (A magyar *-j-* ~ *-h-* megfelelésre vö. *tején* ~ *tehén*, ÚMTsz. 5: 324; *bijal* ~ *bijaj* ~ *bihal*, ÚMTsz. 1: 494; *fejér* ~ *féhér*; ÚESz; a két hang hiátustöltőként is viselkedhet.) Mivel a magyarban is veláris magánhangzók találhatók, ezek könnyűszerrel megfeleltethetők a többi uráli szó magánhangzóinak.

A 'lélek', 'szellem' jelentéstől hogyan juthatunk el a 'varázsol', 'igéz', 'kuruzsol' jelentésekig? Ahogy az *imád* kapcsán is kifejtettük, a spirituális világgal kapcsolatot tartó személy vagy az általa végzett tevékenység elnevezése képzéssel keletkezhet a foglalkozás tárgyából: 'lélek' + *-k* 'képző' → 'szellemeket idéző: varázsló, táltos' (tkp. „lelkész”). Ebben az esetben az eredeti **vaják* tő az idő során elhomályosult volna, majd előbb a *vaják* alakban vált a szótóból ismét főnév (újabbán pedig tudatos elvonással, mesterséges szóalkotással ismét létrehozták a *vaják* formát).²⁸ A *vaják* alak megléte (bár ez csak igen későn, 1855-ben bukkan föl a szóanyagban – igaz, amúgy is ritka lexémával van dolgunk) némileg az ellen szólna, hogy a szó a *harákol* és a *kovákol* mintájára hangutánzó-hangfestő igéből keletkezett volna *-s* névszóképzővel. Ha az igei forma lenne a korábbi, akkor szabályosan *vajákolós* lenne a képzett főnév,²⁹ viszont

²⁸ Emellett meg kell említenünk a *Vajk* személynév lehetséges viszonyát a kérdéses szócsaládhoz. A *Vajk* eredetére vonatkozóan többféle magyarázat is rendelkezésünkre áll: eredeztették a *vaj* szóból, továbbá szláv megfejtései (pl. *Vencseszláv* [sic], *Vojtech* stb.) is fölmerültek, de a legvalószínűbb a végső soron török eredetű *baj* 'gazdag' szóból való származtatása, amelynek névadási háttere jól adatolható más, közép-ázsiai népeknél is. Az is előfordulhat, hogy egy iráni tiszttség adoptálásáról van szó (B. Szabó – Sudár 2017: 232–236). Ez az utóbbi két feltevés szilárd alapokon áll, azonban az olyan lexémák, amelyek több nyelven is hasonló hangzásúak, esetleg pedig jelentésük is közeli, bizonyosan hathattak egymásra, és megkönnyíthették az eltérő forrású nevek megfeleltetését egymással, ahogy ugyanezt a szláv és a török nevek hasonlósága is lehetővé tette (vö. B. Szabó – Sudár 2017: 236). Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *Vajk* személynévre a fent említett **vaják* forma is hathatott (egy esetleges **Wajik* névalakkal), amely így 'varázsló' vagy 'lelkes; lélek' (vö. *Lél*) jelentést is kölcsönözhetett a névnek; a tövégi *-k* elem megléte is párhuzamot sejtet a *lélek* szó tövéhez járuló *-k* képzővel. Tehát itt az iráni–török név és egy uráli örökségből származtatható név vegyülésével is lehet akár dolgunk, de a feltevés több bizonyítékot kívánna ahhoz, hogy elfogadható legyen.

²⁹ Az ÚESz. megjegyzi, hogy „a *báj*os szócsalád jelentéstani hatásával is számolni lehet”, de maga a szóalak éppen azért érdekes, mert a *báj* : *bájol*, *bájos* tőhöz ugyanígy *-ol* és *-s* képzők járultak.

a *harákol* igének létezik *harákos* és *harákolós* továbbképzése is. Az igen ritka *vahorász* alak szintén képzést feltételez. A képzett alakok sorrendisége tehát nem igazolható teljes mértékben, így nem érdemes ezeket tekintenünk kiindulópontnak az egyeztetés során.

Azonban a 14. századtól előforduló *vaj* ~ *vah* tövet (vagy indulatszóként tőszót) akár tekinthetnénk az uráli korból örökölt szónak is. A megoldás kulcsa, hogy a *vaj* hangsort önkéntelen hangkitörésként, vagy pedig egyfajta káromkodásként, illetve istenség segítségül hívásként értelmezzük-e. Ahogy az „Istenem!” (pl. *Jumal!*, *God!* ~ *Gosh!*. *Boh!* ~ *Bože!*, *Mon dieu!* stb.) is önkéntelenül kicsúszik a beszélők száján, úgy az indulatszót magát is származtathatjuk egy tényleges jelentéssel bíró, uráli névszóból. Az eredetileg ’lélek, szellem’ jelentésű szót allokálhatták bármiféle váratlan, szokatlan stb. szituációban, ezáltal védelmet, segítséget vagy éppen átkot kérve az adott helyzetben. Az idők során a korábbi jelentés elhomályosulhatott, a szó pedig indulatszóként élhetett tovább, vagyis ez nem zárja ki az ÚESz. szerkesztőinek magyarázatát. A [varázslás] szemantikai jegy a származékszavakban pedig csak erősíti, hogy a szócsalád jelentése sosem távolodott el a kiinduló (szellemi világra vonatkozó) fogalomkörtől. Sőt mi több, egyedül a *vajik* ~ *vajúdik* alakok jelentései nem kapcsolhatók (közvetlenül) a természetfelettihez³⁰ – ez utóbbiak összefüggése a *vaj* szóval amúgy is bizonytalan.

Úgy véljük, hogy mivel hangtanilag is levezethető a *vaj* ~ *vajákol*-szócsaládnak az U **wajje* ’Seele; Atem’ alapnyelvi szóhoz és rokon nyelvi megfelelőihez fűződő viszonya, ez a jelentéstani eredeztetés kézenfekvőbb, mint hogy a *vaj* ~ *vah* indulatszót és képzett alakjait belső keletkezésű szavaink közé soroljuk. Az eredetibb ’lélek, szellem’ jelentés ugyanis éppen magyarázatul szolgálhat az indulatszó kialakulására. Így a *vaj* ~ *vajákol* szócsaládját akár az uráli örökség részének is tekinthetjük.

4.3. Remény

Maradva az elvont fogalmak témakörében, a magyar *remény*-szótó szintén ismeretlen eredetű; a képzett *reménység* korábban elterjedtebb alak volt (a *remény* alakot a nyelvújítók vonták el ismét). A 12. század óta adatolható (TESz. 3: 375; ÚESz.; vö. EWUng. 1249), de feltehetőleg sokkal korábban létezhetett a szókincs részeként. A TESz. elveti a török származtatást. A *remél*-ige a *reményl*-tőből alakult ki *nyl* > *ll* (> *l*) hasonulással (ÚESz).

³⁰ Hacsak nem gondolunk itt a szülés körüli számtalan hiedelemre; a szülés–születés a néphitben átmenetet képez a túlvilág és az emberek világa között.

Két olyan uráli szócsoport jöhet számításba, amelyek rokoníthatónak tűnnek a *remény(ség)* szóval. Ezek egyike a finnégi nyelvekben található: finn *riemu* 'öröm; (nyj.) vallásos ekstázis; kiáltás, láрма; viharos idő; láng, lángolás', észt *rõõm, riem, ruem* 'öröm; (nyj.) hang', lív *rõõm* 'öröm' < **rëemu*.³¹ A szótárakban az eredeti közfinn jelentés és alapalak nincs megadva (EESR).³² Ide sorolható még a vót *rõemut* '»riemut», äänekäs meno; öröm: hangos felkiáltás'; továbbá a hangutánzóként jellemzett finn szó átkerült a karélba és a számiba is (SSA 3: 42).

A másik a FP **rõõmz* 'Farbe' (UEW № 1529) alapszó (vö. КЭСКЯ 244):

FP **rõõmz* 'Farbe'

- > mari KB *räm, rämälǵa* 'Dämmerung' ~ B *rümbalya* 'dämmern, die Abenddämmerung bricht herein'
- > udmurt S *žomît, G žomît* 'Dämmerung'
- > komi-permják *rem* 'helle, schöne Farbe' ~ PO *rõm* 'Farbe'
- > komi-zürjén Lu, Ud *remjd* 'Dämmerung' ~ I *rem* 'Farbe' ~ S *remdj-* 'sich verdunkeln, sich verfinstern, dunkel werden'

Az ósmari alapalak **rüm* (jelentés nélkül); a szó további megfelelői: *rümbäk* 'Abenddämmerung', irod. *рүмбык*, hegyi *рõм* 'сумерки', J *rüm*, KJ *aräm* 'szürkület; (Abend)Dämmerung', JT *rümalǵe*, KJ *arämälǵa* 'alkonyat; Dämmerung' (EWTsch 218). A komiból a szó átkerült egyes hanti nyelvjárásokba, ezekből pedig a szölkupba. Az óspermi korra Csúcs **rõõz* 'Farbe; szín' alakot rekonstruál, és a szócsaládot Rédei ötlete alapján (1986: 66–67) kérdőjelesen középirániból származtatja (Csúcs 2005: 329). Holopainen újabban elveti az UEW-ben is jelzett középiráni **rang* 'colour; szín' szóból való eredeztetést, mivel a *-ng- hangkapcsolat sem a permi, sem a mari szavak -m- hangjával nem egyeztethető össze. Bár a Munkácsi által átadott alaknak javasolt proto-indoiráni **rāmá-* 'dark, black; sötét, fekete' hangtani szempontból elfogadhatóbb, a másik javaslatához hasonlóan szemantikailag problematikus, mivel a permi nyelvekben nem biztos, hogy a 'dusk; szürkület' jelentés az eredetibb; így kérdéses az indoiráni etimológia (Holopainen 2019: 206). A mari és permi szavakat mindenesetre mi is összetartozónak véljük.

³¹ <https://sanat.csc.fi/wiki/Etymologiadata:imsm:r%C3%AB%C3%ABmu> [letöltés: 2023. október 24.]

³² <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=r%C3%B5%C3%B5m&F=M&C06=et> [letöltés: 2023. június 29.]

Ahogy az *imád-* szó és lehetséges rokonai esetében tettük, először itt is vizsgáljuk meg, hogy e szavak jelentéstanilag hogyan kapcsolódhatnak egymáshoz.

Adataink alapján a következő fogalmi köröket és szemantikai jegyeket tudjuk elkülöníteni: 1. [érzelmi állapot] 'reménység', 'öröm', 'vallásos ekstázis', (átvitt értelemben vett) 'lángolás'; 2. [hanghatás] 'zaj, lárma', 'kiáltás', 'hang'; 3. [időjárás és természeti jelenség] 'szürkület', 'hajnal', 'alkonyodik', 'sötétedik', 'viharos idő', 'lángolás'; 4. [vizualitás] 'szín', 'világos, szép szín'. A négy jelentéscsoport közül a 2. az 1. csoportból alakulhatott ki, vagyis az örömteli, felfokozott állapot velejárója és kiváltója a hanghatásnak (itt tehát az 1. lehet az eredetibb). A 3. és 4. csoport szintén egymásból következik; ebben az esetben nehezebb megállapítani, melyik jelentéscsoport alakulhatott ki előbb, mivel a színről is asszociálhatunk az égi jelenségre, és fordítva. Az UEW szerkesztői a 'szín' jelentést tartották korábbinak, ahogy Csúcs is ezt a jelentést rekonstruálja az őspani alaknál, azonban mivel a mari adatok is 'szürkület', 'hajnal', 'alkonyodik' stb. jelentésben állnak, a 'szín' későbbi fejleménynek tűnik metaforikus vagy még inkább metonimikus átvitel révén (a naplemente és napfelkelte különösen szép színhatásokkal járó égi jelenség, vö. magyar *szürkület*, *pirkadat*).

A fenti jelentések közül a pozitív előjelűek képezhetik a jelentéshálózat alapját. Az olyan pozitív töltetű fogalmak, mint az ÖRÖM és a REMÉNYSÉG, világszerte szoros asszociációban állnak a Nap megjelenésével: az új nap, vagyis a hajnal a remény jele (a fénynek az éjszaka sötétje fölött aratott győzelem szimbóluma). Különböző népi hiedelmek is kapcsolódnak a hajnalhoz (kelethez) és az alkonyathoz (nyugathoz) egyaránt (pl. Paulson 1975: 284; Kerezi 2009: 74, 323, 342). A finnugor korban ezek alapján a jelentés 'öröm, reménység; napfelkelte' lehetett, ám már a finnpermi korban elmozdulhatott a 'napfelkelte' szimbolikus jelentése a pragmatikusabb, egymáshoz hasonló égi jelenségek (hajnal és alkonyat) jelölésére, amelyből a komiban kialakulhatott az égi jelenségekkel járó színhatásokra való asszociáció révén a 'szín' jelentés (mivel ez az adataink közül is egyedül csak itt található meg). A negatív előjelű 'zaj, lárma' jelentés tehát (mint fentebb láttuk) másodlagos, ahogy a 'sötétedik' is – ez utóbbi az 'alkonyodik' szinonimájaként jöhetett létre. A [sötét ég] attribútumtól juthatunk el a 'viharos idő' jelentésig, amelynek az [elsötétült ég] szintén velejárója, ez tehát a finnben a korai 'hajnalodik' jelentésből fejlődhetett tovább, és e jelentésnek egyedül itt látjuk maradványát a finn-

ségi nyelvekben.³³ (A csak a finnből kimutatható 'lángolás' valószínűleg átvitt értelemben az 'eksztázis' fejleménye.) A magyar önálló életében (vagy már az ugor korban) a 'remény' irányába szűkülhetett a szó jelentése.

Végül, ha hangtani szempontból próbáljuk e szavakat egyeztetni, láthatjuk, hogy mind a szókezdő *r*-hang (amely az udmurtban szabályosan válik *ʒ*-affrikátává), mind a szóbelseji *-m-* megvan a leánynyelvi adatokban (így a permi nyelvekben nem indokolt a PP **-ŋ-* előzmény). A szótőhöz az egyes nyelvekben különböző képzők járultak (magyar *-n* > *-ny* (+ *-ség*), udmurt *-it* stb.). A mari *rəmälǵə* ~ *rümbalya* *-alye* elemét az EWTsch szuffixumként tartja számon, amely még egy most is produktív képzőnek számít (EWTsch 218).³⁴

A finnségi nyelvek hosszú első szótagi magánhangzói (*ie*, *öe*, *õõ*, *ue*, *õ*) miatt nem feltétlenül szükséges a finnugor korra hosszú magánhangzót feltételezni, mivel sporadikusan jelentkezhet az első szótagi magánhangzó megnyúlása a közfinnben, de az alakváltozatot nem zárhatjuk ki (finnugor **-e-* / **-ē-* > közfinn **-ē-*; vö. Csúcs – Molnár 2009: 10–12). A mari *-ü-*, *-ə-* pedig egy **-e-* > **-i-* > **-ü-* változás során létrejövő nyiltabbá válás eredménye. A permi nyelvekben az első szótagi FU **e* > PP **o* ~ **ö* változás szintén előfordulhat (vö. Rédei 1968). A magyarban a második szótagi hosszú *é* a képző okozta pótlónyúlás következménye.

FU **rem3* (rēm3*) 'öröm, reménység; napfelkelte'**

> FP 'öröm; napfelkelte, naplemente'

> közfinn **rēmu* 'öröm; ? hajnal'

> finn *riemu* 'öröm; (nyj.) vallásos ekstázis; kiáltás, láрма; viharos idő; láng, lángolás'

> vót *rōemut* '»riemut», äänekäs meno; öröm; hangos felkiáltás'

> észl *rōdm*, *riem*, *ruem* 'öröm; (nyj.) hang'

> lív *rōm* 'öröm'

> ősmari **rūm* 'Dämmerung'

> mari KB *rəm*, *rəmälǵə* 'Dämmerung' ~ B *rümbalya* 'dämmern, die Abenddämmerung bricht herein' ~ *rümbâk* 'Abenddämmerung'
~ irod. *рүмбык*, hegyi *рiм* 'сумерки' ~ J *rūm*, KJ *əṛəṁ* 'szürkü-

³³ Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az iráni nyelvekkel érintkező finn-permi nyelvek szavainak jelentésváltozására hathattak a Munkácsi és Rédei által javasolt iráni szavak (ld. fentebb).

³⁴ A szóalak esetleg szóösszetételként is értelmezhető, ahol az *-älǵə* ~ *-balya* végződés eredetileg talán 'idő' jelentésű lehet (< **-walǵə* ~ **-palya*, vö. FU ?U **purk3* ~ **pukr3* 'Zeit'; UEW № 820), ez a kérdés további vizsgálatokat kíván.

let; (Abend)Dämmerung' ~ JT *rŭmalŷe*, KJ *arəmälŷa* 'alkonyat; Dämmerung'

> **őspermi *rómz 'napfelkelte, naplemente'**

> udmurt S *žomît*, G *žomîť* 'Dämmerung'

> komi-permják *rem* 'helle, schöne Farbe' ~ PO *róm* 'Farbe'

> komi-zürjén Lu, Ud *remîd* 'Dämmerung' ~ I *rem* 'Farbe' ~ S *remđi-* 'sich verdunkeln, sich verfinstern, dunkel werden'

>> magyar *reménység*, *remény* 'a jövőbe vetett hit, bizalom; a pozitív kimenetel utáni várakozás'

Mindezek alapján egy FU **remz* (vagy **rēmz*) 'öröm, reménység; napfelkelte' alapalakot rekonstruálhatunk, amelynek így finn, észt, lív, mari, udmurt, komi-zürjén, komi-permják és magyar megfelelőit tudjuk kimutatni. A magyar *remény* szót és rokon párjait így valószínűleg a finn-ugor kori örökséghez sorolhatjuk.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. Az ősmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Aikio, Ante (2004), An essay on substrate studies and the origin of Saami. Mémoires de la Société Neophilologique de Helsinki 63. Société Neophilologique, Helsinki. 5–34.
- Antal Gergely (2017), Permi–magyar szókinészvizsgálatok. Diplomamunka. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Bereczki Gábor (2003), A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Bikuzin, Alekszandr [Бикюзин, Александр] (2020), Разбираемся в происхождении удмуртского слова «коньдон» – деньги. Дом Дружбы народов. <https://udmddn.ru/articles/razbiraemsya-v-proishozhdenii-udmurtskogo-slova-kondon-dengi/> [letöltés: 2023. június 29.]
- Csúcs, Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Bibliotheca Uralica 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor – Molnár Zoltán (2009), Alternatív rekonstrukciók az UEW-ben. Nyelvtudományi Közlemények 106: 7–71.
- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.

- EWTsch = Berezki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (Hrsg.) (2013), *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 86.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1992), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fazakas Emese (2014), Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.), *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai.* Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár. 233–244.
- Fokos Dávid (1960), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények 62:* 101–111.
- Hajdú Péter (1973), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1982), *Chrestomathia Samoiedica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harmatta János (1997), Az iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet – A honfoglalásról sok szemmel 3.* Balassi Kiadó, Budapest. 71–83.
- Holopainen, Sampsa (2019), *Indo-Iranian borrowings in Uralic. Critical overview of sound substitutions and distribution criterion.* Väitöskirja. Helsingin Yliopisto, Helsinki. <http://hdl.handle.net/10138/307582> [letöltés: 2023. október 24.]
- Homics, L. V. [Хомич, Л. В.] (1954), *Ненецко-русский словарь для начальной школы.* Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР Ленинградское отделение, Ленинград.
- Honti László (1985), *Ősmagyar hangtörténeti talányok.* (Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek.) *Magyar Nyelv 81:* 140–155.
- Imre Samu – Kálmán Béla (1954), *A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga.* *Magyar Nyelv 50:* 212–221.
- Lakó György (1934), *A permi nyelvek szóvégi magánhangzói.* *Nyelvtudományi Közlemények 48:* 435–465.
- Litkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1961), *Коми-язвинский диалект.* Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz: Gemeinsamojedische Etymologien.* *Castrenianumin toimitteita 17.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

- Kerezi Ágnes (2009), Az uráli népek néprajza. Fenno-Ugrica Pázmániensia II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tan-szék, Piliscsaba.
- Korompay Klára (2003), Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pustai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300.
- Kümmel, Martin Joachim (2020), Substrata of Indo-Iranic and related questions. In: Romain Garnier (ed.), Loanwords and substrata: Proceedings of the Colloquium held in Limoges (5th–7th June, 2018). Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 164. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck. 237–277.
- Maticsák Sándor (2018), A mókusbörtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Metsäranta, Niklas (2020), Periytyminen ja lainautuminen: marin ja permiläisten kielten sanastontutkimusta. Väitöskirja. Helsingin Yliopisto, Helsinki. <http://hdl.handle.net/10138/321695> [letöltés: 2023. október 24.]
- Mikola, Tibor (1977), Materialien zur wotjakischen Etymologie. Studia uralo-altaica 11. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- Mikola, Tibor (2004), Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. Studia uralo-altaica 45. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- Moór Elemér (1952), Nyelvünk legősibb fémnevei. Nyelvtudományi Közlemények 53: 75–93.
- Munkácsi Bernát (1897), A finn-magyar *d~l* és *d~z* hangmegfelelésekről. Nyelvtudományi Közlemények 27: 129–165.
- Munkácsi Bernát (1900), Kaukázusi hatás a finn-magyar nyelvekben. Magyar Nyelvőr 29: 97–111.
- Munkácsi Bernát (1928), Kisebb közlemények. Nyelvtudományi Közlemények 47: 453–463.
- Paulson, Ivar (1975), A világkép és a természet az észak-szibériai népek vallásában. In: Gulya János (szerk.), A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Európa Könyvkiadó, Budapest. 283–298.
- Piispanen, Peter S. (2018), Turkic lexical borrowings in Samoyed. Acta Linguistica Petropolitana 14/3: 357–383.
- Popova, Ja. N. [Попова, Я. Н.] (1978), Ненецко-русский словарь лесное наречие. Studio uralo-altaica 12. SzTE Finnisch-Ugrisches Institut, Szeged.
- Rédei Károly (1964), Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai? Nyelvtudományi Közlemények 66: 253–261.
- Rédei Károly (1967), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 69: 167–174.
- Rédei Károly (1968), A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 70: 35–45.

- Rédei Károly (1996), A hosszú magánhangzók rendszere az ősmagyar kor végén. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tanszék, Budapest. 208–210.
- Saarikivi, Janne (2007), Uusia vanhoja sanoja. In: Ylikoski, Jussi – Aikio, Ante (toim.), Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007. Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 253. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 325–347.
- Simonyi, Siegmund (1901), Mongolisches im Ungarischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 126–128.
- SSA 1 = Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SSA 3 = Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- B. Szabó János – Sudár Balázs (2017), Az Árpád-ház férfineveiről (970–1301). 1. rész: 1–2. generáció. https://arpad.abtk.hu/images/e-konyvtar/b.-szab-jnos-kbb3w/b._szabo_janos_sudar_balazs_az_arpad-haz.pdf [letöltés: 2023. június 29.]
- Szeremley Császár Loránd (1908), A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége. Magyar Nyelv 4: 147–157.
- Sz. K. (1907), Levélszékényünk rovat. Válasz a 34. levélre: F. K. úrnak. Magyar Nyelv 3: 286–287.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Türk Attila (2021), A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13. PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 163–211.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) (1986–1989), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. Internetes változata: Uráli Etimológiai Adatbázis. <http://uralonet.nytud.hu/>
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

КЭСКЯ = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (ред.) (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Издательство Наука, Москва.

WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

<https://kaino.kotus.fi/algu/> = Kotimaisten kielten keskus. Álgu-tietokanta. [letöltés: 2023. június 29.]

<https://sanat.csc.fi/> [letöltés: 2023. október 24.]

<https://starlingdb.org/> [letöltés: 2023. június 29.]